

Tú velir ekki tínar tankar, men gerst fyrst tilvitað/ur um teir, tá teir koma til sjóndar í sinninum. Heilaskanningar hava víst, at økir í heilanum skráseta tankar áðrenn vit sjálvi gerast varug við teir. Hetta kann geva eina ábending um, at menniskja kanska er meiri flótandi enn okkum líkar. Og at tey val, sum koma til sjóndar í okkara tilvitan altíð eru sera sjálvvavmarkandi – og avmarkað okkara valmøguleikar nógv.

borgarar undir nazistastýrinum, høvdu framt so grov brot móttvegis manna-ættini? Gasskømur og etnisk útruðdan vóru normurin í nazitýsklandi. Hvussu kundu - annars - vanlig fólk fáast at luttaka í nazieksperimentinum? Var okkurt øðrvísi við týskarum, enn flest øðrum fólki? Amerikanski sosialsálarfrøðingurin Stanley Milgram setti sær í 1961 fyri at gera eina røð av royndum fyri at koma fram til, um tað nú bert vóru týskarar, ið kundu yvirtalast til óndskap. Hesar royndir eru síðani endurtiknar fleiri ferðir í fleiri londum.

Royndirnar fóru upprunaliga fram á Yale University í USA. Lutakarar vóru óvitandi um, at Stanley Milgram hevði sett sær fyri, at royna hvussu lýðin tey vóru ímóti boðum frá myndugleikum. Lutakarar fingi at vita, at teirra leiklutur var at vera lærari, og at handan ein vegg sat ein annar luttakari, ið var heftur at einum streymtáli. Tann ið fekk leiklutin sum lærari, skuldi geva tí sum sat handan veggina streym – við økjandi voltum heilt upp til 400 volt - hvørja ferð viðkomandi svaraði einum spurningini á einum spurnarblað skeivt. Og so hvørt tann við læraraleiklutinum økti streymin á tólinum ýldi og græt luttakarinn handan veggina.

Luttakarar fingi at vita, at uppgáva teirra var at royna innlæringarevnini hjá tí handan veggina. Í veruleikanum sat ein sjónleikari handan veggina og eingin veruligur streymur var brúktur. Við síðuna av luttakaranum við lærara-

uppgávuni, sat ein vísindamaður í hvítum klæðum, ið áhaldandi eggjaði honum til at halda áfram hvørja ferð hin svaraði skeivt, við orðum ”royndin krevir, at tú heldur áfram”.

Úrslitini skakaði heimin: Av 1000 tilvildarligt úrvaldum amerikonskum ríkisborgarum, fóru 65 % heilt upp til 450 volt eftir boðum frá vísindamanninum við síðuna av. Um royndin var verulig, vildi hetta tikið lívið av næminginum handan veggina. Tulatingin var greið: Vanlig fólk kundu, undir røttu umstøðunum, fáast til at fremja beinleiðis óndskap – um tað tænti einum hægri endamálið og var undir boðum frá einum virdum myndugleika. Í hesum færimum við vísindaligum endamálið.

Phil Zimbardo, professari í sálarfrøði á Stanford, hevur samanborið hesar royndir við veruligan hernaðarlígan tortur frá illa sædda Abu Ghraib fongslinum í Irak. Niðurstøða hansara er, at fólk, ið annars eru góðvarin í gerandisdegnum, kunnu fáast at fremja veruligan óndskap undir ávísium umstøðum. Eitt nú eftir boðum frá einum virdum myndugleika omanfyri seg, teirri ”røttu hugsjónini”, og við at spæla ávísar leiklutir, sum er ein annar enn teirra veruliga eg. Við øðrum orðum: Um fólk kunnu skumpa ábyrgdina frá sínum egna persóni. Tað er millum annað ein orsök til, at herfólk ganga í ávísium eyðkennisbúnum – tey gerast tá meiri lýðin boðunum frá øðrum, tí teirra leiklutur verður ópersónligur og

goymdur undir hernaðarleiklutinum. Tey megna at skilja egnan persón frá gerðunum.

Frælsur vilji ein illusión

Vit eru í stóran mun innrættaði til at gera eftir boðum. Hetta er partur av okkara evolutioneru søgu, for good or worse. Okkara yvirleving hevur verið tengd at álitið á myndugleikum, foreldrin fyrstu tíðina í lívinum. Hetta er orsøkin til, at fólk fara langt fyri at passa inn. Evolutionert sæð kostaði tað ov nógv at liva uttanfyri ráðandi sosiala bólkinn og hansara normar. Spurningurin er tí, hvussu sjálvstøðug vit í roynd og veru eru.

Sam Harris, heilagranskari og heimspækingur, argumentarar í bók síni ”Free will” fyri, at heimspekiligt er frælsur vilji absurdur. Í roynd og veru er okkara egna val sera avmarkað. Tú velir ekki hvørji tíni foreldur eru, hvørji genir tú ert gjørdur av, hvussu tín heilakemi virkar, hvussu uppvøkstur tín er, hvørjum umstøðum tú mætir ella hvørjar hugsjónir gerast partur av tær. Harnæst hevur heilagranskning staðfest, at bert ein brotpartur av okkara heila er tilvitaður. Meginparturin er ótilvitað virksemi, ið vit als ekki eru tilvitað um. Ein stórir partur av hesum virksemi heldur okkum á lívið, eitt nú hjarta-rútmna og andadráttur. Tað hevur einki við persónligt val at gera.

Sam Harris nýtir okkara tankar sum dømi. Hvaðani koma hesir tankar? Tú velir ekki tínar tankar, men gerst fyrst

tilvitað/ur um teir, tá teir koma til sjóndar í sinninum. Heilaskanningar hava víst, at økir í heilanum skráseta tankar áðrenn vit sjálvi gerast varug við teir. Hetta kann geva eina ábending um, at menniskja kanska er meiri flótandi enn okkum líkar. Og at tey val, sum koma til sjóndar í okkara tilvitan altíð eru sera sjálvvavmarkandi – og avmarkað okkara valmøguleikar nógv.

Sam Harris, heilagranskari, hevur ført fram, at spurningurin um frælsan vilja í roynd og veru er størsta moralska avbjóðingin modernaði heimurin stendur fyri. Spurningurin hevur eitt nú ávirkan á, hvussu vit skoða rættvísi og rættarskipan. Um tú hevði júst somu lívfrøði, heila, lyndi, uppvøkstur og umstøður sum eitt brotsfólk, er sannlíkt, at tú vildi gjørt tað sama sum tað, um hendingar og umstøður vóru til staðar.

Hetta merkir ekki, sambært Sam Harris, at vit skulu halda uppat at revsa og byrgja fólk inni, tá tað umræður okkara egnu trygd. Men okkara fatan av frælsum vilja er avgerandi fyri, hvørt rættarskipanin í framtíðini fer at hava dóm og ábyrgd sum grundarlag, ella um tað í størri mun fer at hava samfelagsverju sum grundarlag. Sambært Sam Harris vil ein fatanarbroyting av frælsum vilja sum heild elva til eitt meiri empatiskt og náðifult samfelag. Við eini størri tilvitan um tær kreftir sum mynda eitt menniskjan uttanum tess egnu tilvitan.